

ЈОВАН ДЕЛИЋ

ИВО АНДРИЋ И ПРВИ СВЈЕТСКИ РАТ

Хвала Матици српској и Вама лично, господине Предсједниче, што сте ме удостојили да се на овај велики празник српске културе, и са мјеста које доживљавам као највише, обратим овом часном, пробраном, елитном скупу и да проговорим о темама које ме у сваком погледу надилазе, али које су ми на срцу.

Ако ме ишта чини достојним овога мјеста и овога часа, онда су то моји преци, којима посвећујем ову бесједу: пивски командант у Бици на Мојковцу Никола Делић, његов војник са Скадра и Мојковца Танасије Делић, и аустријски робијаши: Спасоје Делић, Раде Делић и Јован Радовић, који су, са двадесетак Пивљана, утекли из аустроугарског логора и пјешке, у логорашкој одјећи, без личних исправа, без новца, без оружја, без карте, без компаса, путујући крадом, ноћу, а оријентишући се дању, према сунцу, с инстинктом ждралова, хранећи се земаљским плодовима као птичице небеске, четрдесети дан стигли из Мађарске под Дурмитор.

Они су вечерас са мном, овдје, гдје су увијек жељели да буду – у својој Матици српској, према којој су ме у дјетињству непогрешиво усмјерили.

Међу кључним обиљежјима двадесетого стољећа су свјетски ратови, логори који су их пратили и атомска бомба којом је Други свјетски рат завршен и чијом експлозијом су разнесена и два модерна мита – мит науке и мит техничког напретка.

Први свјетски рат је свој планетарни, универзални атрибут стекао касније, када се увидјело да се Велики рат претворио у планетарни пожар и општу кланицу.

За Други се није одмах знало ни кад је почео: Стаљин је, изгледа, још почетком 1941. чврсто вјеровао да је његов савез са Хитлером гарант свјетског мира, а већ је двије године Европа била запаљена.

Толико о људским способностима предвиђања, сагледавања и спознаје природе највећих историјских догађаја који су два пута за четврт вијека запалили свијет.

Први свјетски рат је поведен под геноцидном и етноцидном паролом: *Serbien muß sterben* – *Србија мора умријети* – што му, за мене је то несумњиво, даје нацистичка обиљежја. Нацизам није преко ноћи стигао са Хитлером.

Како су Србија и Срби преживјели Први свјетски рат за мене је једно од највећих чуда двадесетого вијека и српске националне историје уопште.

Није ми познато у новијој, посебно европској историји да је једна земља окупирана, да је остала без радно и репродуктивно способних мушкараца, да јој је војска била на туђој, истина пријатељској територији, да су краљ и државне институције били изван земље, а да та држава са својом преполовљеном војском не само да није капитулирала већ је била међу земљама побједницама.

Није ми познато да се неки други стари краљ повлачио са својом војском кроз планинске гудуре и врлети, кроз снијежне сметове и мећаву, у вољујском четворопрегу, као што се повлачио српски краљ Петар Први Карађорђевић, што је инспирисало француског пјесника Едмона Ростана да испјева некад чувену а данас скоро заборављену пјесму „Краљ-Петрова четири вола”, пјесму коју је на српски превео Андрићев вршњак Милутин Бојић.

Није ми познато да је једна војска једне мале земље која је остала без краља – он је напустио земљу – и државе која је капитулирала, стане на пут једној од тада најмоћнијих европских армија, да је заустави и потуче, као што је то о три дана православног Божића учинила црногорска војска под командом војводе, сердара и ђенерала Јанка Вукотића.

Велики број мојковачких подвижника и мученика, и њихових сродника, нашао се ускоро у аустроугарским логорима.

Мало је познато да је пјесма „Дурмитор, Дурмиторе, висока планино” логорска пјесма, да ју је испјевао Дурмиторац Влајко Шаулић чезнући и венући у логору за тек доведеном женом у новосаграђену кулу.

Није ми познато да је нека војска, као што је то чинила српска, слагала своје мртве војнике – војнике који су се домогли Грчке и вјероватно могли бити спасени, а умирили су од глади, болести и исцрпљености – да их је слагала једног на другог, како се слажу цјепанице у дрвљаник, па их одатле утоварала на шлепере и бацала у море, у плаву космичку гробницу. Толико људи се није могло у земљу сахранити, иначе бисмо претворили сву војску у гробаре, а сву Грчку у Зејтинлик.

Каже се да је Србија остала без трећине становништва, а смеће се с ума да то значи – без више од половине најбоље, репродуктивно и привредно способне мушке популације. Србија је у демографском погледу и из Првог и из Другог свјетског рата изашла као тежак инвалид и никада се није опоравила.

У памћење су ми се урезале три синтагме Исидоре Секулић, изречене поводом поезије Милутина Бојића: *пошрес векова, философија отаџбине и Косовски завјет*.

У доброј књижевности, а понекад и у историјским догађајима, долази до *пошреса векова*, па се искуства вјекова не само националне већ и опште књижевности и историје – нарочито библијска, старозавјетна и новозавјетна искуства – саберу као у жижи у неком дјелу или догађају.

Бојић је своју „философију отаџбине” изразио у *Песмама бола и поноса*. Његови лирски јунаци – његово лирско МИ – носе отаџбину у глави и у срцу. Отаџбина је оно што је неодвојиво од човјека; што се мора собом увијек носити – у глави, срцу, сновима.

И ето нас пред Косовским завјетом који се кроз „потрес векова” и „философију отаџбине” показује универзалним: Срби су оставили све што је материјално и овоземаљско; цијело „земаљско царство”; све што није могло стати у главу или у срце – чак и породице, куће, имања, земљу, завјетујући се идеалу слободе и побједe. Једино материјално што је Милутин Бојић носио био је Вуков *Српски рјечник*, ако је то уопште материјално. То је Косовски завјет на дјелу, историјском и умјетничком.

Захваљујући таквој „философији отаџбине” и Косовском завјету, Срби су и из Првог и из Другог свјетског рата изашли и као морални побједници, са ореолом жртве и мучеништва. Управо ће та морална висина, а са њоме и Косовски завјет, бити и данас, и остаће заувјек, стална мета српских непријатеља: стара српска књижевност, а са њом и светосавље, и црква у чијем је окриљу та књижевност настала; народна поезија; Косовски завјет; српски језик; Његош као „трагични јунак Косовске мисли” и писац који је Његоша изабрао за свога духовног родитеља и који га је описао као „трагичног јунака Косовске мисли” – Иво Андрић.

Иво Андрић је врло рано осјетио „муке с речима”. У сјећању му је остао уџбеник са три кључне ријечи – *Кобали: зорна обука* – од којих ниједну вишеградски ђак није разумио. *Кобали* је био аутор, а *зорна обука* је значила *очиљедна настава*. Сиротињском сирочету, кога је мајка са двије године – „на рукама” – донијела у Вишеград, гдје се говорило јасним српским језиком и гледало у Србију, овакве невоље с језиком су биле „ђаволe муке”, па ће се цијелога живота залагати за јасноћу и језичку чистоту, судбински се везавши за Вука и његову језичку традицију.

Још раније је дјечак наслутио природу односа између „малих” и „великих” држава, народа, култура и језика. Као петогодишњи дјечак ишао је са мајком на пошту и дивио се црној телефонској слушалици помоћу које се разговара с бијелим свијетом. Мајка је звала некога далеко да му саопшти важну вијест о смрти блиске и драге особе. „Ја њих све разумем, али они мене уопште не чују”, жалила се мајка малољетном јединцу. Тај ће мајчин телефонски разговор бивши дјечак до смрти памтити и даће му значење односа „великих” и „малих”: „мали” не могу из своје „думаче” да упуте трагичну, судбинску поруку „великима”, а „велики” с лакоћом за-сипају „мале” својим тривијалним баналностима.

У сарајевској гимназији Андрић се присно спријатељио са Исаком Самоковлијом, а обојица са годину дана старијим пјесником, младобосанцем Милошем Видаковићем, коме су, с највећим повјерењем, давали текстове на читање и мишљење, с увјерењем да је управо Видаковић у себи обједињавао критички дух и стваралачки дар.

Вјероватно је за самога Андрића најзначајније пријатељство које је у Сарајеву започео са Тугомиром Алауповићем, првим Босанцем који је докторирао у Бечу код Ватрослава Јагића. Овај сјајни професор националних предмета, доцније министар вјера у југословенској краљевини, који ће директно утицати на Андрићеву каријеру, предавао је 1909/1910. историју Иви Андрићу и подстицао га на писање. Он ће постати управник тузланске гимназије, гдје су му били ученици Гаврило Принцип, Трифко Грабеж и Младен Стојановић. Какав је то човјек био и какав је био његов однос према Србији види се по томе што је 1912. одобрио гимназијалцима излет до границе са Србијом, па су ђаци дереглијом прешли Дрину, да би код Малог Зворника пољубили српску земљу и за успомену понијели покоји цвијет и камичак. Алауповићу ће бити суђено послуже Сарајевског атентата и биће протјеран у Самостан Светог Анте у Сарајеву.

Андрић је већ од 1906, и дефинитивно од 1912. године „ступио ногом” на „страшан и величанствен” пут буне и занос о промјени свијета обузимаће га све више до почетка Првог свјетског рата. Личиће на свога јунака Петра из приче „Буна”. То изабрано и омиљено име, које значи *камен, издржљивост, њостојаност, чврстину*, али и способност обликовања, *умјешност градње и духа*, пратиће Андрића цијелог стваралачког вијека. То име га је повезивало и са изабраним духовним оцем, Петром II Петровићем Његошем.

Као младић од угледа и повјерења, са урођеним дипломатским тактом да мири и повезује, са ореолом побуњеника и штрајкача, Иво Андрић је постао први предсједник Српско-хрватске напредне

омладине, духовног језгра Младе Босне, југословенског покрета изразитог антихабзбуршког борбеног става, али без чврсте организације и јасног програма. Сви припадници су били побуњеници и занесењаци, спремни на саможртвовање за национално ослобађање и јужнословенско уједињење.

Знатно касније, као писац у зениту, с искуством узника, прогнаника и плућног болесника који је бацао крв, с једним свјетским ратом иза себе, са врхунском и опасном дипломатском каријером, дубоко у Другом свјетском рату, у Београду под бомбама, на дистанци од три деценије, Андрић овако види свој нараштај у 1913. години, у 18. глави романа *На Дрини ћурија*:

Било је и биће звезданих ноћи над касабом, и раскошних сазвезђа и месечина, али није било и Бог зна да ли ће још бити таквих младића који у таквим разговорима са таквим мислима и осећањима бдију на капији. То је нараштај побуњених анђела, у оном кратком тренутку док још имају сву моћ и сва права анђела и пламену гордост побуњеника. Ови синови сељака, трговаца или занатлија из забачене босанске касабе добили су од судбине, без свога нарочитога напора, отворен излаз у свет и велику илузију слободе...

Само најбољи и најјачи међу њима бацали су се заиста са фанатизмом факира у акцију и ту сагарали као мушице, да би од својих вршњака одмах били слављени као мученици и светитељи (јер нема нараштаја који нема своје светитеље) и подизани на пиједестал недостижних узора...

Оно што би се за њих нарочито могло казати, то је: да није било давно поколења које је више и смелије маштало и говорило о животу, уживању, и слободи, а које је мање имало од живота, горе страдало, теже робовало и више гинуло него што ће страдати, робовати и гинути ово. Али за тих летњих дана 1913. године све је то било још у смелим али неодређеним наговештајима. Све је изгледало као узбудљива и нова игра на овом древном мосту који се на месечини јулских ноћи беласао, чист, млад и непроменљив, а савршено леп и јак, јачи од свега што време може да донесе и људи да смисле и учине.

Нешто од тих смјелих маштања, надања и наговјештаја, од те смјеле, узбудљиве и нове игре, зрачи из Андрићеве „Прве прољетње пјесме” из 1914, објављене у другом броју *Вихора*; пјесме нетипичне за доцнијега Андрића због изразито експлицитне слутње радости и доласка „дана великих дјела”. Три пута се као питање понавља рефрен:

Кад (ли) ће доћи краљеве војске?

Ријетко је гдје у неком свом умјетничком остварењу Андрић тако политички декларативан. Нада у *краљеве војске* које ће доћи, ослободити и ујединити била је јача од пјесничког дара и умјетничког обликовања:

Јутрос облаци небом иду, а ја слутим радости: кад процвату
брда страшним сјајем њихова оружја, кад посију пламене цвјетове
по пољима, кад се зачује прва труба, кад се појаве први коњаници,
уморни, прашни: и попрскани пјеном као у некој старој пјесми; о
радости!

Кад ће доћи краљеве војске?

Жене ткају у тишини за њих дарове, њих спомињу добри људи
у молитвама, о њима пјевају дјевојке за прозорима и за њих расте
цвијеће у малим вртовима. Чека спремних стотину њежности.

Кад ће доћи краљеве војске?

Облаци небом плове као војска; ја слутим дане великих дјела.

Јутрос сам видио напупалу грану.

Кад ли ће доћи краљеве војске?

Само који мјесец касније, Андрићеве пјесме ће долазити из суморне тамничке атмосфере, гдје доминирају осјећања стрепње и страха.

Андрић одлази из Сарајева на студије прво у Загреб, затим у Беч, па у Краков, гдје сазнаје од свога присног пријатеља Војмира Дурбешаћа за Сарајевски атентат. Журно се пакује и одлази возом ни не слутећи да ће усред љета, 27. или 28. јула, бити ухапшен на риви у Сплиту, па утамничен прво у сплитском – у ћелији је заједно са Јерком Чулићем, Оскаром Тартаљом и Ником Бартуловићем – затим у шибеничком и, најзад, у мариборском затвору.

О атмосфери у Сарајеву послје атентата Андрић пише у *Госпођици*, и у Вишеграду – у роману *На Дрини ћуприја*; дакле, знатно касније, у вријеме високе зрелости. Вјероватно и зато што се у вријеме атентата налазио у Пољској, а непосредно послје атентата – у тамницама. Живот је прво наметнуо тамничке теме.

– Иди ти па спавај, мама. Ништа се то нас не тиче – умирује своју мајку Госпођица, Рајка Радаковић, одљуђена и однарођена строгошћу тврдичлука и сном о свом милиону. Мајчино осјећање историјског тренутка је једноставно, народно, наталожено вјековима историјског искуства:

– Ах, тиче, синко, још како. Опет ће бити по јадним Србима.

И било је.

Прво је на улицу изашла руља, градска факир-фукара, ослободивши притајену жељу за рушењем и насиљем, вичући и псујући, па се тих двјеста букача организовало „по упутствима једног мало боље одевеног човека који их је предводио и који је много лично на полицајца у цивилу”. Напријед су двојица, „одрпани и потуљени људи ниског чела и мутног погледа”, носила слику цара Франца Јозефа, узету из неког надлештва, коју су у брзини и забуну окренули наопако, с главом према земљи, па кренули кроз град покушавајући да пјевају државну химну, чије ријечи, а још мање мелодију, нијесу могли знати.

Хапшења нијесу престајала:

На све стране су поново хапсили Србе и одводили их у импровизоване затворе; и то сада не само младе људе и студенте него и угледне газде и мирне државне чиновнике. И то није ишло као правда, по неком закону који се могао докучити, него силовито, слепо и на срећу, као зараза.

Слике и мотиви Првог свјетског рата у непосредној су вези са развојем основне сижејне линије романа и лика Госпођице да захтијевају посебну студију, коју сада не можемо отварати.

Година 1914. посљедња је година хронике о Ћуприји; преломна година „двјеју епоха људске повеснице”, издвојена између свих година за оне који су је преживјели:

Нема изгледа да се никад, ма колико се причало и писало о томе, неће моћи или смети казати све оно што се сагледало тамо у дну људске судбине, иза времена и испод догађаја. (...) Никад неће моћи бити казано, јер онај ко то сагледа и преживи, тај занеми, а мртви и онако не могу да говоре.

Те године, као и сваке о Видовудне, приредила су српска друштва теферич на Мезалину, на саставцима Дрине и Рзава. Када је теферич тек почињао и коло се заиграло, појавили су се жандарми и растурили весеље.

Када је крајем јула почео рат, отпочела је „прва хајка на Србе и све што је са њима у вези”. Свијет се подијелио на гоњене и гониоце. Нестали су и уклонили су виђени људи који управљају чаршијом, а на улицу су ступали шуцкори које је предводио Хусо Кокошар, особа којој је „срамна болест још у првој младости изјела нос”.

Насред пијаци, према мосту, мађарски резервисти су подизали вјешала и привели прве жртве: двојицу Срба сељака, који су имали

потпуно исто тврдо држање, и предузимача Ваја Личанина, који је узалудно молио за милост. Из масе излази незвани добровољац за целата, пијани кафеџија Густав, стављајући до знања да је већ петнаест година обавјештајни орган и да му је у Бечу обећано да ће својим рукама објесити двојицу Срба кад томе дође вријеме. Пијаног ништака је енергично маршнуо и јавно понизио мађарски поручник.

Од историјског је значаја разговор који воде угледни варошки Турци на Алихоцином дућану. Њих су власти позвале „да се ставе на чело шуцкора”. Алихоџа Мутевелић, коме је традиција у презимену и који је тим презименом судбински везан за везирову задужбину,

... узбуђен, са руменилом на лицу и старим сјајем у очима, одбија одлучно сваку помисао о ма каквом учешћу у шуцкору. Он се нарочито окомио на Наилбега, који је за то да се прими оружје и да се уместо Цигана они као угледни људи ставе на чело муслиманских добровољачких одреда.

– Ја жив у те послове нећу. А да имаш памети не би ни ти. Зар ти не видиш да се власти преко нас бију и да ће се на крају све о нашу главу обити?

Алихоцине ријечи су охладиле бегове и они ће се, један по један, опростити. Посљедњи је остао увријеђени Наилбег, коме ће Алихоџа, гледајући га у очи, рећи

готово тужно:

– Ја видим да си ти наумио да идеш. И теби се гине; страх те да те не претекну Цигани. Али запамти да су стари људи давно рекли: Није вријеме дошло да гинемо него да се види ко је какав. И ово су таква времена.

Није моје да судим ко је отишао за Алихоџом, а ко за Хусом Кокошаром. Моје је, међутим, да у Матици српској кажем да је Алихоџа Мутевелић један од најсвјетлијих ликова у Андрићевој прози уопште. Њему је Андрић дао дар унутрашњег погледа којим ће накнадно сагледати ко је и када ставио лагум у седми стуб на ћуприји – био је то нижи официр с негативно обиљеженим митским презименом:

Пред унутарњим погледом јави се сећање на војнике које је пре пет-шест година гледао како, покривени зеленим чадором, нешто копају у том истом стубу, искрсну слика оног гвозденог капка који је доцније годинама покривао улаз у минирану унутрашњост стуба,

а поред ње загонетно а речито лице фелдвобела Бранковића, глуво, слепо и немо.

Као велики дух, Алихоца корача према смрти с најљепшим и најуниверзалнијим мислима о грађењу и рушењу:

Али нека, мислио је он даље, ако се овде руши, негде се гради. Има ваљда још негде мирних крајева и разумних људи који знају за божји хатор. (...) Све може бити. Али једно не може: не може бити да ће посве и заувек нестати великих и умних а душевних људи који ће за божју љубав подизати трајне грађевине, да би земља била лепша и човек на њој живео лакше и боље. Кад би њих нестало, то би значило да ће и божја љубав угаснути и нестати са света. То не може бити.

Алихоци је дато да тим мислима и својом смрћу заврши роман *На Дрини ћуприја*. Више од тога се једном лику не може дати. Сљедбеници Наилбега и Хуса Кокошара то великом писцу не могу опростити.

Вратимо се несрећном узнику.

Излазак у затворску шетњу у старом затвору у Сплиту и сусрет са сунцем 8. VIII 1914. године већ изазива сузе:

А јутрос су ме извели на сунце:
Јарболи неког брода иза зида,
пуни и добри сунчани минути,
и ништа више не видјеше очи.
Ал' само мисо да тим истим сунцем
бљеште и твоји обасјани путе –
и ко топло злато очњег вида
суза за сузом стаде да се точи.
Заклопих очи.
Мрачна и влажна, кад се вратих, бјеше
ћелија моја, а стражар са мачем
и лицем оних који неког тјеше –
мишљаше, јадан, да од сунца плачем.

Транспорт ухапшених до тамнице у Марибору био је драматичан. У прозном поетском запису „Ноћ у возу” у „Немиру дана” Андрић дочарава атмосферу врућине, неизвјесности, дезоријентације. Људи се возе „од поднева, збијени у уским, спарним вагонима”, а да не знају ни куда их возе, ни како ће се путовање завршити. Естетски осјетљиво биће тражи утјеху и заборав у љепоти боја и свјетлости која се види кроз прозор воза:

А напољу је падао све нови сјај и нова боја, и небо и земља се прекривали љепотом какве никад слутио нисам. Бојао сам се да окренем главу у вагон, припио сам лице уз стакло и гледао и пио очима, и заборављао шта је за мном.

Када је згасла посљедња боја и када је несрећни путник окренуо поглед у вагон, дочекала га је потпуна тама са тешким мирисима и спарином као једина унутрашња стварност воза. Потом је био осуђен да цијелу ноћ гледа своје рођено лице у прозорском стаклу „како се љуља и подрхтава као лице утопљеника у вечерњој ријечи”.

Тако је себе – као лице утопљеника које се љуља у вечерњој ријечи – могао видјети само преосјетљиви меланхолик и умјетничка природа.

Пишући о заносу и страдању Томе Галуса у Трсту, Андрић истиче недостојну фигуру особе „са исеченим прслуком као у келнера”, која прво „одостраг” удара Галуса док га полицајац води у затвор, а онда пролази испред и „мучки и срамотно” га удара спреда. Свјетина злоставља ухапшеника повицима и плувањем:

Једна средовечна жена са набијеним подочњацима плуну два пут на Галуса и остаде вичући за њим:

– Nieder mit Russland!

Читајући о страдању Ђиролама Савонароле, Андрић ће наићи на сличну сцену која ће га подсетити на његовога Галуса: Савонаролу воде у затвор, а за њим иде бијесна маса свијета. На самим вратима један га удари ногом у стражњицу вичући: „Ево где му је пророштво.” Догађаји се понављају кроз вјекове; човјек потврђује и своју нискост, и своју величину.

При самом крају *Ex Ponta*, у фрагменту прије епилога, пјесник се обраћа високој, плавој госпођи из Марибора, која га је понизила и повриједила приликом доласка у тамницу:

Да, у Вашем граду сам, непозната плава госпођо, сазнао како је ићи блијед, уморан и сатрвен влажним улицама, док са расветљених балкона плешћу бешћутни мушкарци и окупне жене. Од Вас сам сазнао како је везану, непознату робу кад му плују у лице.

Пјеснички субјект помишља да је, можда, каква невоља походила и високу, плаву госпођу, па је жали и сада, као и онда.

Мирна радост долази из чињенце да се живи и да су се све невоље прегурале; да су и понижења, и затвор иза страдалника.

Умјесто ситног и ниског осветољубља јавља се љубав за људе и радост што ће бивши узник понијети дио крста што га носи човјечанство:

Сама чињеница: да живим, дарује ме мирном радошћу.

Осјећам велику љубав за људе, за њина дјела, за срећу и несрећу, за гријех и страст и сав јад што из њих излази, за борбе и по-сртања, за заблуде и патње и жртве, за све што је човјеково на овој планети.

Осјећам часовиту, али неизмјерну срећу да и ја пијем кап из непресушивог извора радости људске, да и ја начас понесем дијелак великог крста, што га носи човјечанство.

Слиједи незаборавна поента којом се *Ex Ponto* приводи епилогу:

И што погледам све је пјесма и чега год се такнем све је бол.

Андрићев случај у истражном поступку од краја октобра 1914. води Сплићанин Јерко Московита, тајни родољуб наклоњен идеји југословенства, а 13. марта 1915. ухапшени писац је информисан да државно правобранилаштво одустаје „од сваког поступка” против њега. Почиње Андрићева животна фаза контролисане слободe и живот са мајком по фрањевачким самостанима у Овчареву, Гучи и Зеници, гдје чита фратарске записе, хронике и упознаје манастирски живот изнутра. У писцу се развија симпатија за фратре као чуваре вјере и народности, па је вјероватно из овог животног периода идеја о причама о фратрима који имају часно и високо, а фра Петар и повлашћено мјесто у његовој литератури. Међу њима су и смјехотворци, и ћутљивци, и мајстори приче и причања. Један нови свијет отворио се дојучерашњем узнику, заштитнички и спасоносан.

Начето здравље и повремено активирање болести плућа чувају Андрића од мобилизације и бесмислене смрти на неком од европских ратишта: доспијева у војну болницу у Зеници, па два пута у Болницу милосрдних сестара у Загребу, гдје среће Ива Војновића, такође бившег заточника, који према Андрићу показује очинску љубав. Млади писац је за Војновића „мој велики Иво мали”, „преодабрани цвијет у блату наше баналности”, идеални младић, Србин католик.

Затворско искуство је оставило дубок траг на Андрићево дјело. Могућно га је пратити кроз Андрићево стваралаштво као процес објективизације; као помјерање приче и догађаја у прошлост

и као универзализовање доживљеног. Најсубјективнији су пјеснички записи који каткад имају обиљежја дневника: „Шетња” је испјевана 8. VIII 1914. у старом затвору у Сплиту; „Четрдесета ноћ” има само ознаку године (1914), а пјесма „1914.” написана је у Марибору. Страх од свога лика угледаног у води добија размјере ужаса. Слути се тема препознавања себе у мутном воденом огледалу, односно удаљавања и отуђења себе од себе:

У полутами и тишини
Без снова ноћи, без мира дана.
Лагано је заборављала
Моја душа у вјенцу рана.
Ал’ јутрос, с првим зраком сунца
Зацвиље спомен страшним гласом
И крв запишта из свих рана:
Унијели су ми крчаг воде
И први пут сам, са ужасом,
На мрачној води угледао
Свој лик, испијен, блијед, и зао.

Збирка *Ex Ponto* већ призива Овидија. Већ се у њој може говорити о дистанци, а несумњиво је промишљено компоновање и *Ex Ponto* и *Немира*. Андрићево дистанцирање од ових раних дјела – ауторска дуга забрана њиховог објављивања – прекрило је сумњом њихову несумњиву вриједност и поетску снагу; њихове дубоке и широке универзалне антрополошке увиде. *Ex Ponto* је адресован на све патнике широм цијелога свијета, као што ће то имплицитно бити и *Проклећа авлија*:

Разнолики су и многи болови који задешавају људе на овој земљи, гдје се, љепшом душом дубље јеца, али ког је један само од ових истинских великих болова задесио, брат је мој и пријатељ!

Свима, широм цијелога свијета, који су страдали и страдају ради душе и њених великих и вјечних захтјева, посвећујем ове странице, које сам некоћ писао само за себе, а данас их шаљем свој браћи својој у болу и нади.

Циклус прича о Томи Галусу – убједљива је Жанета Ђукић Перишић – дио је напуштеног градилишта романа *На сунчаној сирани*. Без обзира што је писац одустао од романа, вјероватно због препознавања аутобиографских момената у њему, ријеч је, ипак, о приповиједању са дистанцом. Главни јунак је Тома Галус, који ће се појавити и у роману *На Дрини ћурија*.

Управо тај Галус из вишеградске хронике заслужује мало пажње. У њему је понешто од Андрићеве младости и увјерења. Младић је управо „завршио гимназијалну матуру у Сарајеву”, па „најесен треба да иде у Беч на студије”. Пет година је необавезно учио француски. Бавио се књижевношћу и филозофијом; писао стихове и члан је „револуционарних и националистичких ђачких организација”. Главна страна лектира су му „дела из познате и огромне немачке издавачке куће Reclam’s Universal-Bibliothek, одакле је „црпео своје познавање немачких модерних филозофа Ничеа и Штирнера”, па је могао о њима да води „бескрајне дискусије са неком хладном и веселом страшћу, не везујући ни најмање своја знања са својим личним животом”.

Андрићев јунак је – за разлику од свога писца – „висок младић румених образа и плавих очију”, али је по својој националној и идеолошкој припадности, очито, Србин, поборник југословенског уједињења око Србије као Пијемонта, мада му је отац странац, Немац племићког поријекла Alban von Gallus, „последњи потомак једне старе породице из Бургенланда”, доспио у касабу као чиновник одмах после окупације, оженио се ћерком угледног вишеградског газде Хаџи-Томе Станковића и са њом добио троје дјеце, „сва крштена у српској цркви и одрасла као права касабалијска дјеца и Хаџи-Томина унучад”. Тома Галус је, као први директни потомак окупаторског чиновника, постао Србин и касабалијско дијете.

Андрићев старатељ и почим, чије је име у школске књиге уписивано, био је његов теча Иван Матковшик, такође окупаторски чиновник. Без жеље да изједначавам писца са његовим јунаком, не могу превиђати веома наглашене и несумњиве сличности. Отклони јунака од писца су више на плану физичке индивидуализације лика. Потомци окупаторских чиновника природно су и са поносом носили свој српски идентитет и гледали преко Паноса.

Најзад, у *Проклећој авлији*, гдје је дистанца – и просторна, и временска, и персонална – највећа, Андрић је досегао сам врх не само сопствене прозе. Погрешно би било успоставити каузални однос између Андрићевог тамновања и *Проклеће авлије*, али да је пишево тамничко искуство било плодно тле за идеју *Проклеће авлије* и њену реализацију, у то нема никакве сумње.

Прољеће 1917. било је зло, гладно прољеће за Србе све и свуда. Патња, страдања и смрти дјеце у Вишеграду дубоко су узнемирили и потресли младога пјесника начетих плућа, дојучерашњег узника и прогнаника, и болно ће одјекнути у његовој пјесничкој књизи *Немири* и у поетском, прозном запису „Дјеца”. Градска дјеца су излазила из кућа у потрази за храном, а придолазила су и нова

„са села из околице”, гдје је владао тифус, па се кући нијесу ни враћали. Привлачила их је војничка клаоница и свако мјесто гдје би се могли наћи отпаци хране:

Градић је врвио од дјеце. Она су газила по потоку који је пролазио испред војничке клаонице и ловила комадиће цријева и дроба што су их бацали у воду; она су побрала коштице од сувих шљива, тукла их на калдрми и јела горку језгру из њих; она су на ђубришту иза официрских кухиња хватала избачене празне кутије од конзерва, испирала их врућом водом и то пила; она су, да заварају глад, жвакала срчику од зове тако дуго док им крв није потекла иза зуба; она су кушала лист од јагорчевине и хљеб од папрати; она су се ноћу завлачила у тек обрађене вртове и прстима ископавала јуче посијан кромпир из меких лијежа; она су просила, крапа, отимала, али све то није било доста да се нахрани и остане на животу.

Жене су радиле и ћутале, мушкарци су били ријетки – били су на фронтима или у логорима – па је изгледало да умиру само дјеца. Могли су их спасти отпаци једног великог европског ресторана, али храна је била неједнако распоређена по свијету. Ту умирућу дјецу је „тешко заборавити ко их је само једном видио како чуче у дроњцима од домаћег сукна и војничког одијела и како жваћу пријесну дјетелину, а у угловима с обје стране уста им се циједи зелена пљувачка! И страшна је помисао да ће можда једном та дјеца бити сабласни свјedoци на неком страшном суду, гдје ће се боље гледати и праведније судити него у априлу 1917.”

Двије Андрићеве осјетљивости су се стекле у овој прози: осјетљивост на неправду – а она је, најчешће, социјална неправда – и осјетљивост на дјечје патње, а поготово на дјетињу смрт од глади. То је наш писац сматрао срамотом човјечанства и својом личном срамотом. Прва је – осјетљивост на неправду – у књижевном погледу остала у скицама – *Црвени листови* – а друга се развила у збирку приповиједака *Деца*. Андрић види дјетињство као болно и драматично. „Целог века се после лечимо од тог детињства”, вели наратор у причи „Прозор”.

Тема нам налаже да се сјетимо и Андрићевог рада „Наша књижевност и рат” из 1918. године. Андрић, прво, истиче да код Срба и Хрвата тада ратне књижевности готово да и нема, и да је то добро што се „наша књижевност лепо очувала од ратних тема”, па је „наше ћутање (...) најбољи и најдостојнији израз нашег расположења”. Андрић је, очито, већ тада велики поштовалац ћутања о стварима које би могле да изазову неспоразуме или мржњу. Не пропушта, међутим, да каже да смо „гоњени страховитим вихором кога

нисмо звали ни изазвали” и да се можда и зато „могло догодити да у нас остане непознат тип певача слепе мржње и ефемерних недостојних страсти”, што није био случај „у много већим и културнијим народима”. Ћутање наше књижевности о рату је „један вредан и речит доказ за њену добру моралну структуру, јер ако не имаћемо шта показати будућности, нећемо се имати ни ради чега стидети”. Много је важније „да погледамо уметничку вредност”, али и „социјално значење” књижевности и услове у којима она настаје. Рат је, ипак, показао „и онима који то пре нису хтели да виде”, „како смо чврсто везани са земљом својом” и одговорни према мртвима као и према нерођенима.

Та чврста везаност за свој народ и за своју земљу, и одговорност и према мртвима и нерођенима показују како је овај писац и на књижевност и на своју одговорност гледао са становишта вјечности; како би он рекао – „иза времена” и „испод догађаја”. А то је најређе и најтеже.

Не знам никога ко је тако писао о варкама и илузијама побједа, нити знам некога ко је дао тако сложен портрет Давида послје побједе над Голијатом као Иво Андрић. Урлик о побједама заклања лаж о побједи. Побједа је „мала крвава лаж и једна велика несрећа”. Побједе рађају илузије и лажне заносе; замагљују добру процјену и не подстичу на праве послове. „Ваша побједа има ниско чело и црвене очи”. Побједа ограничава опрез и интелигенцију и, неријетко, доводи побједника на руб престапа и злочина. Данашња побједа је можда сјутрашњи пораз, а „у очима човјека самца”, у свим добијеним и изгубљеним ратовима, види се једино поражено човјечанство. Заставе блиједе и цијепају се, а „човјек остаје увијек исти, погнут под болом и устрајан у раду”. Пјесму у прози „Изнад побједа” Андрић поентира реченицом: „Нема пораза ни побједа него увијек и свуда, код поражених као и код побједника, напаћен и понижен човјек.”

Дјело надилази побједника показујући се у свој величини и страхоти, и то своје велико дјело – побједу над Голијатом – пастир и пастирски син једва да може и поднијети, па „сав тријумф и слава што тутње око њега исто је као да су над његовим гробом. Једни су који дело чине, а други који уживају плодове и ликују. У делу се сагори, ослепи, оглухне и изгуби за све. Ко би рекао да је овако мрачно у душама хероја!”

Није ли ово једно од крупних антрополошких открића српске прозе? О побједнику над Голијатом овако је писао бивши дјечак, сироче са вишеградске стазе, вјероватно једини на свијету.

Најзад – „Прича из Јапана”, алегорија и парабола о пјеснику, завјеренику, осуђенику и прогнаннику Мори Ипо, једном од триста

педесеторице уротника против владе царице Ау-Унг, у чијем имену се слуги Аустроугарска.

Када царица умрије „преко сваког очекивања нагло”, скупише се Триста педесеторица и преузеше власт. Недостајао је пјесник Мори Ипо. Он се у тренутку побједи растаје од својих сабораца писмом у којем обећава да ће, у случају невоље, опет бити с њима. Али побједници и нови властодршци, заслијепљени влашћу и побједом, не вјерују да нека биједи може доћи и лако заборављају на свога мудрог саборца, неспремни да до краја саслушају ни његово опроштајно писмо, већ прелазе на закон о увозу и царинама:

Мори Ипо поздравља, на растанку, другове своје, завјеренике!

Благодарим вам, другови моји, на заједничкој патњи и вјери и побједи и молим вас да ми опростите што не могу да с вама дијелим и власт као што сам дијелио борбу. Али пјесници су – противно од других људи – вјерни само у невољи, а напуштају оне којима је добро. Ми, пјесници, смо за борбу рођени; страсни смо ловци, али од плијена не једемо. Танка је и невидљива преграда што ме дијели од вас, али зар није оштрица мача танка па ипак је смртоносна; без штете посвоју душу не бих могао преко ње до вас, јер ми подносимо све осим власти. Зато вас остављам, другови завјереници, и идем да потражим има ли гдјегод која мисао која није остварена и која тежња што није изневјерена. А ви владајте разборито и срећно, али дође ли икад на наше царство од Седам Отока каква биједи и искушење и буде потребна борба и утјеха у борби, потражите ме, молим вас.

Рецимо, на крају, да је Иво Андрић, више него о било којој личности свјетске и домаће историје и књижевности, писао о Петру II Петровићу Његошу.

Ако сада оне три Исидорине синтагме, које су носиоци трију идеја о вриједности – *йойрес векова*, *философија оџаџбине* и *Косовски завјей* – примијенимо на Његошево и Андрићево дјело, лако ћемо се увјерити да нигдје ове идеје тако моћно не пулсирају као у ова два опуса.

Његош је Огледало Српско деветнаестого, а Иво Андрић Огледало Српско двадесетого вијека.

Та два огледала су нераздвојно спојена изабраним духовним очинством.*

* Беседа изговорена на Свечаној седници Матице српске, у Новом Саду, 16. фебруара 2017. године.